

Małgorzata Dąbrowska
 Uniwersytet Łódzki

*Trame controluce. Il patriarca „protestante”
 Cirillo Loukaris. Backlighting Plots.
 The „Protestant” Patriarch Cyril Loukaris,
 a cura di Viviana Nosilia, Marco Prandoni,
 Firenze 2015, Firenze University Press,
 ss. XVI + 207*

W 1964 r. w Jerozolimie 78-letni patriarcha Konstantynopola Ate-nagoras oraz 67-letni papież Paweł VI anulowali ekskomuniki ciążące na ich urządach od czasu konfliktu w 1054 r., który doprowadził do schizmy wschodniej. 7 grudnia 1965 r. deklaracja hierarchów została odczytana podczas soboru watykańskiego II oraz w Konstantynopolu. W tym czasie kończyli kwerendy uczeni badający dzieje podległego Osmanom patriarchatu konstantynopolitańskiego. Jednym był Anglik, sir Steven Runciman (w 1968 r. opublikował książkę prezentującą losy patriarchatu w wiekach XV–XIX)¹, drugim Niemiec, Gunnar Hering (autor studium, także z 1968 r., poświęconego patriarchatowi

¹ S. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the War of the Independence*, Cambridge 1968; por. idem, *Wielki Kościół w niewoli. Studium historyczne patriarchatu konstantynopolitańskiego od czasów bezpośrednio poprzedzających jego podbój przez Turków aż do wybuchu greckiej wojny o niepodległość*, tł. J. S. Łoś, Warszawa 1973 (wszystkie cytaty z dzieła Runcimana pochodzą z polskiego wydania); szerzej o postaci uczonego zob. A. Bryer, *James Cochran Stevenson Runciman*, w: *Byzantine Style, Religion and Civilisation. In Honour to Sir Steven Runciman*, ed. by E. Jeffreys, Cambridge 2012, s. LII.

w latach 1620–1638)². Obaj wyrazili wdzięczność patriarsze Atenagorasowi za pozwolenie korzystania z archiwów i dziękowali za konsultacje teologom prawosławnym³. Ich badawcze ścieżki zapewne gdzieś się przecięły, zafascynowała ich bowiem postać Cyryla Lukarisa. Runciman zdecydowanie wyróżnił go na tle innych dostojników „Kościoła w niewoli”, Hering zaś poświęcił mu obszerną dysertację. Studium Runcimana nie jest wolne od błędów tam, gdzie mowa o Polsce, Litwie czy Moskwie⁴, jednak pokusił się on o zaprezentowanie panoramy bez mała pięciu wieków, a Hering zajął się tylko połową stulecia, skrupulatnie rozwijając wiele wątków, wśród których znalazły się te dotyczące kalwińskich sympatii Lukarisa. Gdy idzie o konfesyjność bohatera, badacz niemiecki wymijająco zaznacza, że „tylko na podstawie wiary daje się rozstrzygnąć czy wierność ortodoksji, zwrócenie się ku unii z Rzymem czy też nauka Kalwina są bliżej prawdy”⁵. Politykę polską Lukarisa Hering ocenia negatywnie i przeciwstawia jej wkład patriarchy w adaptowanie się chrześcijan do osmańskiego społeczeństwa i państwa. Z punktu widzenia bizantynisty stwierdzenie to brzmi kuriozalnie. „Ciężkie taktyczne błędy na polu dyplomacji – pisze Autor – każą obserwatorowi zbyt szybko zapomnieć, że on [Lukaris – M.D.] ponownie uczynił ekumeniczny patriarchat istotnym czynnikiem polityki międzynarodowej”⁶. I ta ostatnia konstatacja wydaje się najtrafniejsza.

Steven Runciman natomiast nazwał Lukarisa „najwybitniejszym z wszystkich greckich duchownych”⁷, ale na jego ocenie zaciążyły osobiste doświadczenia. Znany bizantynista, uchodzący za indyferentnego religijnie, był członkiem reformowanego Kościoła Szkocji (Kirku). „Prawosławni ze swym mistycyzmem i skłonnością do apofatycznego podchodzenia do zagadnień oraz przywiązaniem do starych tradycji należeli do innego świata, a Zachód nie mógł tego świata rozumieć. Zachęty ze strony protestantów dawały prawosławnym sposobność do ożywienia całego ich stosunku do religii” – dowodził.

² G. Hering, *Oekumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638*, Wiesbaden 1968.

³ Por. S. Runciman, op. cit., s. 8; G. Hering, op. cit., s. VIII.

⁴ Por. M. Dąbrowska, *Sir Steven Runciman*, w: *Mediewiści*, t. 5, red. J. Strzelczyk, Poznań 2017, s. 223–233.

⁵ G. Hering, op. cit., s. 340 (jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia są dziełem autorki).

⁶ Ibidem.

⁷ S. Runciman, dz. cyt., s. 284.

I dalej: „Nikt jednak spośród prawosławnych nie miał prawdziwej chęci do skorzystania z tej sposobności. Wyjątkiem był Cyryl Lukaris i jego uczniowie. Ale wysiłki Cyryla skończyły się mimo wszystkich jego zalet osobistych zupełnym niepowodzeniem. Prawosławni byliby chętnie wykorzystali protestantów, ale nie chcieli się z nimi łączyć”⁸.

W historiografii światowej postać Lukarisa przyciąga uwagę zarówno badaczy religii (zwłaszcza konfliktów wyznaniowych), jak i uczonych związanych *par excellence* z historią polityczną (zwłaszcza zajmujących się wojną trzydziestoletnią). Na tym tle trzeba widzieć bohatera recenzowanej pracy zbiorowej, będącej owocem sympozjum zorganizowanego przez środowisko naukowe uniwersytetów Bolonii i Padwy 11–12 kwietnia 2013 r.⁹ Tom podzielono na dwie części (*Patriarcato e politica* i *Azione riformatrice, polemistica, ereita contesse*), w których pomieszczono osiem tekstów włoskich oraz po dwa angielskie i francuskie. Całość wieńczy biogramy Autorów.

Viviana Nisilia zamieściła artykuł dotyczący kontrowersji między Cyrylem Lukarismem a Melecjuszem Smotryckim (1577–1633), duchownym prawosławnym, a potem unickim, niemal rówieśnikiem Lukarisa¹⁰. Marco Prandoni zajął się dyskusją nad wpływami Lukarisa na teologię kalwińską (głównie na Hugona Grocjusza – 1583–1645, holenderskiego filozofa i prawnika, i André Riveta – 1572–1651, francuskiego teologa)¹¹. Cristiano Rocchio porównał wyznania wiary uchwalone na soborach wczesnochrześcijańskich z konfesjami protestanckimi w kontekście Lukarisa¹². Ettore Cafagna ukazał Cyryla Lukarisa w środowisku dyplomatycznym Konstantynopola¹³. Enrico Morini podjął temat kanonizacji duchownego w roku 2009¹⁴.

⁸ Ibidem, s. 351.

⁹ V. Nisilia, M. Prandoni, *Introduzione*, w: *Trame controluce. Il patriarca „protestante” Cirillo Loukaris. Backlighting Plots. The „Protestant” Patriarch Cyril Lukaris*, a cura di V. Nisilia, M. Prandoni, Firenze 2015, s. XII.

¹⁰ V. Nisilia, *Cirillo Loukaris e Melecjusz Smotrycki. L'utilizzo del loro incontro come argomento nella polemica interconfessionale*, w: ibidem, s. 167–181.

¹¹ M. Prandoni, *Graeculus optimus vir? Quel che resta di Loukaris nella repubblica delle lettere e nel calvinismo. La disputa teologica tra Ugo Grozio et André Rivet (1642–1646)*, w: ibidem, s. 151–166.

¹² C. Rocchio, *Le strutture del credibile. Elementi topici nelle Confessioni di Fede in particolare in quella di Cirillo Loukaris*, w: ibidem, s. 135–149.

¹³ E. Cafagna, *A Diplomatic Cessboard. Loukaris and the Western Diplomacies in Constantinople*, w: ibidem, s. 31–43.

¹⁴ E. Morini, *La canonizzazione di Cirillo Loukaris da parte del patriarcato di Alessandria*, w: ibidem, s. 183–197.

Cristian Luca omówił związki Lukarisa jako patriarchy Aleksandrii z krainami rumuńskimi¹⁵. Florina Ciure podjęła kwestię związków Lukarisa z Siedmiogrodem¹⁶. Ovidiu Olar wprowadził czytelników w niuanse myśli politycznej Cyryła Lukarisa oraz dokonał przekładu na francuski homilii wygłoszonej 25 kwietnia 1610 r. w Kairze¹⁷. Albert de Lange rozwinął wątek roli pastora Antoniego Légera w kalwińskim uformowaniu Cyryła Lukarisa¹⁸. Vasileios Tsakiris skoncentrował się na antypolskich posunięciach duchownego w kontekście angielsko-holenderskiej polityki w tym regionie¹⁹. Boris Fonkitch i Vasilij V. Kalugin przygotowali ruską edycję łacińskich listów Gábora Bethlena do rosyjskich posłów w Konstantynopolu, które na grekę przetłumaczył Lukaris²⁰.

Jeden z autorów, Vasileios Tsakiris, podkreślił wagę bolońsko-padewskiego przedsięwzięcia z 2013 r., zaznaczając, iż była to dopiero druga międzynarodowa konferencja poświęcona Lukarisowi²¹. „La figura di Loukaris e particolarmente difficile da inquadrare” (s. XII) – kontynuowali Viviana Nosilia i Marco Prandoni. Nie bez racji, gdyż trudnym zadaniem jest przedstawienie tak życia, jak i działalności Cyryła Lukarisa (1572–1638), Greka urodzonego w Kandii na Krecie i obywatela Serenissimy. Nauki pobierał w Wenecji, Padwie, a podczas pobytu w Genewie zetknął się z doktryną Jana Kalwina. W czym upatrywać przyczyn częstych depozycji i konsekwentnych powrotów na stolicę patriarszą w Konstantynopolu²² tego niekonwencjonalnego

¹⁵ C. Luca, *Il patriarca di Alessandria Cirillo III Loukaris nei principati romeni*, w: ibidem, s. 97–107.

¹⁶ F. Ciure, *Cirillo Loukaris e la Transilvania*, w: ibidem, s. 109–115.

¹⁷ O. Olar, „Je suis le bon pasteur...”. *Notes sur la pensée politique de Kyrillos Loukaris*, w: ibidem, s. 3–17; zob. też idem, „Ego sum bonus pastor”. *Un sermon prononcé au Caire par Kyrillos Loukaris le 25 avril 1610*, w: ibidem, s. 19–30.

¹⁸ A. de Lange, *Il ruolo del pastore calvinista Antoine Léger nella genesi e redazione della Confessione di Fede del patriarca ortodosso Cirillo Loukaris (1629–1633)*, w: ibidem, s. 119–134.

¹⁹ V. Tsakiris, *Cyril Loukaris' Grand Anti-Polish Plan and the Dutch-English Policy in Eastern Europe*, w: ibidem, s. 45–65.

²⁰ B. L. Fonkitch, V. V. Kalugin, *Cirillo Loukaris e la Russia. Sull'origine del testo greco dei documenti di Gábor Bethlen inviati a Constantinopoli*, w: ibidem, s. 67–95.

²¹ Pierwszą zorganizowano w Atenach w 1938 r.

²² Pierwszy raz objął urząd zwierzchnika prawosławia nad Bosforem w 1612 r. i wtedy też został patriarchą Konstantynopola, i trwał na stanowisku (z krótkimi przerwami) do 1638 r. W latach 1601–1620 był również patriarchą Aleksandrii.

duchownego, przeciwnika unii brzeskiej, uzależnionego od Wielkiej Porty i sułtańskiego dworu?

Zauważyć trzeba, że kwestia polska nie jest tutaj tak istotna jak rola Lukarisa jako polityka i dyplomaty od czasu objęcia patriarchatu w Konstantynopolu (1612). W tym okresie w Porcie funkcjonowały na stałe cztery ambasady: Francji, Anglii, Wenecji i Zjednoczonych Prowincji. Innym krajom wolno było wysyłać swe poselstwa jedynie czasowo, Turcy nie utrzymywali za granicą swych placówek. Anglię, mającą wyrobioną pozycję dzięki handlowi lewantyńskiemu, reprezentował w latach 1622–1628 sir Thomas Roe, podzielający poglądy Lukarisa. Holendrzy przeciwstawiali Hiszpanom i papieżstwu swe więzi z Turcją, Francja korzystała z nieobecności Habsburgów, by umocnić wpływy, a Wenecja tonowała religijną propagandę francuskich jezuitów. W tych okolicznościach pojawia się nazwisko kolejnego sprzymierzeńca Lukarisa, Corneliusa van Haag (Korneliusza Hagi), pierwszego ambasadora holenderskiego, rezydującego w Konstantynopolu przez niemal ćwierć wieku (1613–1639). W 1620 r. karierę dyplomatyczną rozpoczął Philippe de Harlay, hrabia Cesy, przyjaciel kardynała Richelieu, zwolennik Kongregacji Krzewienia Wiary (Propaganda Fide). De Harlay pozostawał w Konstantynopolu przez dwadzieścia lat. Pojawienie się nad Bosforem tych dyplomatów w okresie wojny trzydziestoletniej umożliwiło Lukarisowi realizację ambicji politycznych i stworzyło nie lada okazję do tego, by przymerzyć wiarę prawosławną do doktryny Kościołów ewangelicko-reformowanych. Patriarcha Cyryl mógł sobie na to pozwolić, wykorzystując słabość Turcji, wywołaną abdykacją Mustafy I Szalonego i objęciem (w 1623 r.) władzy przez 11-letniego Murada IV. Metropolici prawosławni potępili poglądy Lukarisa. Kiedy w 1627 r. mnich Nikodem Metaxas przywiózł nad Bosfor pierwszą maszynę drukarską z czcionką grecką, zaczęto drukować polemiczne pisma antykatolickie, co wywoływało protesty Francuzów. Nadarzyła się też okazja do rozpowszechniania dzieł prokalwińskich Lukarisa, co było na rękę zarówno ambasadorowi angielskiemu, jak i holenderskiemu, dążącym do zmarginalizowania Wenecji w handlu lewantyńskim. Serenissima broniła się, wypominając swemu dawnemu poddanemu kalwińskie sympatie. Kwintesencją tego układu jest pozycja Alvisa Contariniego, ambasadora Wenecji w Holandii, Anglii, Francji i Stolicy Apostolskiej. W 1636 r. pojawił się on w Konstantynopolu i dwa lata później był świadkiem zgładzenia Lukarisa. Taka jest „wenecka” konkluzja tekstu Cafagny, opartego na dokumentach dotyczących

weneckiej rezydentury w Konstantynopolu (z Archivio di Stato w Wenecji)²³.

Artykuł Vasileiosa Tsakirisa o antypolskiej polityce Lukarisa „is the first attempt to depict in a nutshell this broad geopolitical plan directly concerning Western European Politics in Eastern and South-eastern Europe” (s. 45). Tsakiris wskazuje na udział Korneliusza Hagi w montowaniu antypolskiej koalicji w latach 1611–1612 oraz podkreśla ściśle powiązania patriarchy Melecjusza Pegasa, inicjatora pierwszego wyjazdu Lukarisa do Polski z powodu zawarcia unii brzeskiej, z kolejnymi ambasadorami angielskimi przy Wielkiej Porcie. Edward Burter, Henry Lello, a potem Thomas Glover i Paul Pindar odegrali ważną rolę w polityce antypolskiej, a ostatni dwaj po śmierci Pegasa lansowali Lukarisa na tron patriarszy, wiążąc z jego osobą plany na realizację rosyjsko-tureckiego przymierza przeciw Polsce w 1621 r.²⁴

Lektura tomu rodzi pytanie, czy Lukaris zdecydowałby się na „przykrojenie” kalwińskiej konfesji do prawosławnego wyznania wiary, gdyby nie sprzyjające okoliczności, a nade wszystko oparcie w silnych indywidualnościach ambasadorów: holenderskiego (Korneliusza Hagi) i angielskiego (Thomasa Roe). Najbliższy odpowiedzi jest Cristiano Rocchio, który zestawił wczesnochrześcijańskie wyznania wiary, poczynając od *Składu apostołskiego* poprzez *Credo* nicejsko-konstantynopolitańskie (381) i chalcedońskie (451) z wyznaniem augsburskim (1530), a nade wszystko Katechizmem Heidelberskim (1563), odwołując się do poszczególnych kwestii, takich jak: interpretacja Trójcy Świętej, grzechu śmiertelnego, Opatrzności Bożej, Kościoła, sakramentów czy kanoniczności ksiąg Pisma Świętego. Uznał on, że w Konfesji Wiary Cyryla Lukarisa (Genewa, 1629) „sono i concetti condivisi dalla comunità protestante: dichiarandoli nella sua professione di fede, Loukaris riconosce che fa parte di tale comunità” (s. 149). Grecki przekład Lukarisowego tekstu ukazał się w 1633 r. i został potępiony na synodzie w 1638 r. Wówczas też sędziwy patriarcha zakończył życie²⁵. Podważono autentyczność kalwińskiej konfesji. Część uczonych uznaje, że falsyfikat posłużył wrogom patriarchy do jego depozycji, inni sądzą, że tekst jest samodzielny wytworem kalwinistów

²³ Por. E. Cafagna, op. cit., s. 41.

²⁴ Por. V. Tsakiris, op. cit., s. 57.

²⁵ Murad IV, przygotowujący się do wojny z Persją, oskarżył go o podburzanie Kozaków i nakazał powiesić, a zwłoki wrzucić do Bosforu. Tak oto Lukaris znalazł się w gronie męczenników i w 2009 r. został kanonizowany przez synod patriarchy aleksandryjskiego.

z Genewy. Jakkolwiek sprawy się miały, za główną zasługę Lukarisa uznano jego przeciwstawianie się katolickim misjom na Wschodzie, a nade wszystko – nieprzejednaną postawę patriarchy wobec unii brzeskiej. Dokumentacja synodu została skrupulatnie przytoczona²⁶.

Niewątpliwym atutem tomu są artykuły źródłoznawcze, do których należy dokonany przez Ovidiu Olara francuski przekład greckiego rękopisu kazania Lukarisa o Dobrym Pasterzu, wygłoszonego w 1610 r. w Aleksandrii na dzień św. Marka²⁷. Podobne znaczenie ma dokonana przez Borisa Fonkitcha i Vasilija Kalugina analiza ruskiego tłumaczenia listów napisanych po łacinie przez Gábora Bethlena do moskiewskich posłów w Konstantynopolu: Semena Jakowlewa i Petera Jewdokimowa. Dokumenty te, przełożone przez Lukarisa na grekę, zostały następnie przetłumaczone na ruski przez Anastazego z Tesaloniki. Na szczególną uwagę zasługują komentarze filologiczne oraz ilustracje przedstawiające paleografię łacińską i grecką²⁸. Pozostając przy studiach źródłoznawczych, należy zwrócić uwagę na artykuł Alberta de Langego, wskazującego na wpływ kalwińskiego pastora Antoniego Légera na redakcję Lukarisowej Konfesji (od manuskryptu po publikację, która wyszła spod słynnej prasy Metaxasa)²⁹. Warto też zapoznać się z charakterystyką (pióra Marco Prandoniego) dysputy Hugona Grocjusza i André Riveta o Lukarisie oraz z przywołanymi przez Vivianę Nosilię polemicznymi pismami Melecjusza Smotryckiego, pierwszego arcybiskupa unickiego, w naturalny sposób przeciwstawiającego się poglądom Cyryla Lukarisa³⁰.

Czy przywołane tutaj artykuły znacznie zmieniają obraz Lukarisa? Czy oświetlają postać i związane z nią wątki na tyle wyraźnie, by zasadniczo uzupełnić lub zmodyfikować opinię o Lukarisie? Wydaje się, że niewiele można już dodać, a większość tekstów w recenzowanym tomie ma charakter przyczynkowski. Atrakcyjność postaci Cyryla Lukarisa dla historyków wynika z podjętej przez niego próby pogodzenia prawosławia z kalwinizmem. Dla bizantynisty to postawa niepojęta, w Kościele ortodoksyjnym nie ma bowiem mowy o zmianach doktrynalnych podejmowanych przez patriarchę, a nawet synod, bez uzgodnienia racji na wspólnym soborze, czego sobór florencki w 1439 r. był wymownym przykładem. Ostatnim.

²⁶ Por. E. Morini, op. cit., s. 192–193.

²⁷ Por. O. Olar, „*Je suis le bon pasteur...*”, s. 17.

²⁸ Por. B. I. Fonkitch, V. V. Kalugin, op. cit., s. 82–86, 88–95.

²⁹ Por. A. de Lange, op. cit., s. 129–132.

³⁰ Por. M. Prandoni, op. cit., s. 157–164; V. Nosilia, op. cit., s. 174–180.